

- Ես ֆր. Յովհաննէս Սալիթաղու վանից մեծաւոր
 ձեռամբ իմով:
- " " Աղարիա Սոթո ֆրիոր մեծաւոր Բոնայ
 վանից ձեռամբ իմով գրեցի:
- " " Թոմաս որպէս ի վերոյ:
- Տր. Աթանաս որպէս ի վերոյ:
- Ֆր. Գոմփիկոս մեծաւոր Ապրիլունաց վանից
 ընդունիմ որպէս ի վերոյ:
- " Ալեքսան:
- " Ամբրոսիոս ճահկեցի:
- " Մատթէոս:
- " Բեռնարդոս Բաղումեցի:

Գալով մեր խոզարկութեանց բուն նպա-
 տակին՝ ի գերեւ չեղաւ մեր յոյժը. վասն զի քա-
 ղուածոյն կը տեսնուի որ 1781 լուսաւորչեան
 եղբայրութիւն մը Հաստատուեր է ի նպաստ աղ-
 քատաց նախանշանակեալ Ս. Պետրոս Եկեղե-
 ցւոյն մէջ, ուր արդէն Հայ Կաթողիկէները 1737էն
 առաջ կ'ունենան Ս. Գրիգոր լուսաւորչայ խո-
 րան մը, որ յանուն նորին նովորեալ եղբայրու-
 թեան Հաստատուելէն ետքը աւելի եւս կը բա-
 րկարգի, մանաւանդ թէ վերջին թուականին
 անոր առջև գիշեր ցորեկ կանթիղ վառելու
 պայմանաւ "Չեթի կտակ", տիտղոսի 150 դա-
 չնկանի գրամագլուխ մը կապած էր Հոծա
 կարպետին: Ար տեսնուի նաեւ մշտնջենաւոր
 պատարագաց դրամագլուխներ կապեալ 11 դա-
 նազան Աղգային անձինքներէ 1702—1823,
 որ են Միքայէլ Աղա, Տէր Յակոբ Վարդապետ
 Ղազարոսեան: Թակոր Աղա, Հոծա կարպետ,
 Տէր Անտոն վարդապետ, Տիկին Սոֆի Նիկողո-
 սեան, Տիկին Մարիամ դուստր Նահապետի
 Համբարձումեան և Կ. պոլսեցի, Տիկին Կատարինէ
 Խիւտապէրտեան և Կ. պոլսեցի, Պօղոս Աղա որդի
 Յակոբայ Բարաթլան, Տիկին Բեճինա դուստր
 Գրիգորի Զուխանեան և Կ. պոլսեցի, Տիկին Բե-
 ճինա Հիւրմիզեան և Կ. պոլսեցի:

Աբրայիշեալ լուսաւորչայ խորանը այժմ
 անհետացած է 1843ին Եկեղեցւոյ ամբողջապէս
 քարաշէն վերաշինութեամբը: Նախկին կէս քա-
 ղաշէնը 110 տարիէ ի վեր աննորոգելի դարձած
 ըլլալով: Առթիւս վերնատան վրայ, ըստ ակա-
 նատես վկայութեան Երուսէի Տաքց վանաց, կրկին
 յարկ մ'իւն շինուած է Հայ Տիկնայց Համար,
 ըստ որում անոնց սովորութիւնն էր այրերէն
 անտես ըլլալ Եկեղեցւոյ մէջ:

Ասոնցմէ զատ դարձեալ քաղուածոյն
 կ'իմանանք որ 1674էն ի վեր յաճախելու սկսեր

են Գոմփիկոսեանց Եկեղեցին՝ Հայ Կաթողիկէ-
 ները, Պրուսացի Հ. Գրիգոր Կիրակոսեանի Հայ-
 ազգի Բարոզող եղբայրին նորագարձները,
 որուն ձեռքովը մուտ գտեր է կաթողիկէու-
 թիւնը և Կ. պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ: Վերջապէս
 Հայերն այնքան ազդեցիկ եղեր են Հանդէպ այս
 Եկեղեցւոյ, որուն կէսը սեփականելու յաջողեր
 են, Հետեւաբար ամէն տէրունական տուները սո-
 մարի տարբերութեամբ կրկին անգամ կը կա-
 տարուին եղեր, եւ մեծագործ Հանգիսիս Ս.
 Գրիգոր լուսաւորչայ եւ վարդապետի ազգային
 տները, որ Հասարակօրէն կը Հանգիսիս Եկե-
 ղեցւոյ առաջին կարգի զարգարուած օրերուն
 Մարմնոյ եւ Արեան տնին առթիւ: Այս վիճակը
 կը շարունակուի մինչեւ 1830, որուն մէջ Հայ
 Կաթողիկէներն ալ ինքնուրոյն Հասարակութիւն
 կը ձանշուին Օսմանեան Կառավարութենէ եւ
 առանձին Եկեղեցիներ կ'ունենան:

Հ. ՆՍՄԱՆԱՅ ՍՐԱՊԵԱՆ
 Միտքաւ Անտոնիան:

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ

ՊԱՏՄԱԹԻՒՐԻՆ ՀՈՅՎՐԱԿՆԵ ՏՐԱՐԵՐԻՍԻԹԱՆՆԵ
 ԵՍԹԵՐԻՍԻԹ ԳՐԱՐԻՍ ՄԷՋ

Զատասնմանայ շրջան Հայոց եկեղ. Պատմութեան
 574—610:

(Հրատարակուի իւր Գրքով)

Գ Լ Ո Ւ Ն Ժ Բ.

Կէ-ընէ Բ-ժննմէն ետքը եւ իւր Գրքով օրերը:

Ի՞նչ գործնական ազդեցութիւն ունեցաւ
 Աբրահամը Հրաբերականը Հայ Ժողովրդեան
 վրայ. պատճառե՞ց որ եւ իցէ յուզում, ատելու-
 թիւն դէպի Վրացիները, եւ տրուած Տրահան-
 ներու համաձայն ընթացան Հայը այնուհետեւ:

1 Այս ժամանակ Գոմփիկոսեանց Ս. Պետրոս եկեղե-
 ցին մատուց մ'էր վանքին սեղանատունէն ձեռացած. վասն
 զի 1660ի Տրագէնէն անին դարձած էր իրենց պատիկ Եկեղե-
 ցին, եւ վանատունը շնորհեալ չլիակայ պարտեզով միա-
 սին Angelo Zaccariaէն, որուն վրայ 1733ին լինուեր է կէս
 քարաշէն եկեղեցի մը, եւ այս 1843ին ալ այսօրուան ամ-
 բողջապէս քարաշէնը (Latvité de Constantinople):

2 Առի սխալ կ'երեւի մեզ քանի որ գիտնք թէ
 Կ. պոլսոյ առաջին Հայ գաղութին անգամ ուներ իր մէջ
 կաթողիկէներ. վասն զի (Պատմ. Չափ. Հատ. Գ. էջ 309)
 Սոյն Ե. Ժողովրդի մէջ, գումարեալ ի 1807, կը գտնենք
 Յուսիկ Եպիսկոպոս մը Կատարեղեմու պոլսոյ, կամ ըստ ըն-
 դարձակ Օրացոյցի (1802 էջ 186) Սահակոյայ: Տեղեալ Ժո-
 ղովն մէջ Հայերը ընդունած են Հռոմայ Եկեղեցւոյ կա-
 թողիկէ դասաւանդը:

նկատմամբ անդադար փոփոխութեան մէջ էնժարը, մերթ բարեկամական եւ մերթ թշնամական, ըստ որում Հայքը կը միտէին քաղկեդոնականութեան եւ կը հետանային: Այսպէս կարեայ ժողովոյն կեղծ կոտորնոց յառաջբանին՝ համանայն՝ ժողովոյն մանակից եղած են նաեւ Վերքը՝ Հակառակու թիւերը երկուստեք յերեւան թիւերն յատկապէս ժ. դարէ սկսեալ, Անանի, խաչիկ եւն կաթողիկոսաց օրով՝ երբ հրատարակուած էր ջերմ պատերազմ մը քաղկեդոնականաց դէմ: Բայց մեր նպատակն դուրս կը մնան այս յետագայ ժամանակաց խնդիրը:

Ի՞նչ հանգամանքներու մէջ եւ գեա որչափ ժամանակ երկարեց Վերքին կաթողիկոսութեան տարբերը՝ եւ երբ կիցք բազմալեզուական կեանքը:

Հարցման հանդէպ անպատասխան կը մնանք դժբախտաբար առ այժմ. թէ երբեք հնարաւոր ալ պիտի ըլլայ առեղծուած, անստոյգ ժամանակ միայն կրնայ որոշել նորագիտ յիշատակարաններու յայտնութեամբ, Հաւանական է կարծել թէ ի վարու երկրորդ կէտը հազիւ թէ կրնամ ըլլայ, շնորհելով իրեն 100 ամեայ արեգաբոկ կեանք մ'իյնալ, Վրաց Ցարեգիրը շատ շուտ կը փոփոխեն թիւերնայի աթոռոյն վրայ կաթողիկոսները կարծածուած տարբեր տալով: Ուխտանէս կենաց վերջին օրերը դժնդակ ցաւերու մէջ անցուցած կ'ուսնդէ, եթէ հաւատալի են տղերքը. «Սաստիկ եւ շար անխել ստատկմամբ առան վճարել զկենաց իւր Վերքին այն Սկուտարացի (Բ. 108):

Թեպէտ իւր բովանդակ կենաց ընթացքին մէջ մեծ անձնաւորութեան մը յատուկ կորովն եւ ոգին յանձին կը բերէ Վերքին, եւ արդիւններովն իւր անունը կ'անմահացնէ ազգի մը պատմութեան մէջ, հանելով մարդը Վրաստան մը միաբնակ հարձուածէ եւ զայն բիւզանդական բարգաւաճ քաղաքակրթութեան հետ անդադար հաղորդակցութեան մէջ դնելով, սակայն իւր այս գործունէութեամբն իսկ ըրաւ ինք զինքը միաբնակ Հայոց բերանը յաւիտենական անուր անխից առարկայ: չկայ հայ մատենագիր, որ իրենցով զկերտին շնչէ անոր անուան նախատական վերագիրը մը. Ուխտանէս ամբողջ գիրքը մը նուիրած է անոր անունն՝ լի լուսանքներով, մանաւանդ Բ. հատուածի ՎԱ. դուրիւր: Հայոց կողման այս անհանդուրժողութիւնը դէպի Վերքին եւ դէպի հարեւան վրացիները պէտք է վերագրել մի միայն ժամանակի քիչ մը յոռետես ըմբռնումներու:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ.

Վերքին իբրեւ Մարտիրոս:

Ջարմանք պէտք չէ պատճառել, եթէ զկերտին այնչափ նախաբան հոգեբով քննուած նկատել ետքը, նաեւ գրական սակարկի մէջ գործունեայ ուղեներ տեսնել: Եւ արեւօք ստացած յունական կրթութիւնն եւ այն պաշտօնները, զորս ստանձնէր նա այլ եւ այլ ժամանակներ, շնչեղայեցին առիթ գրականութեամբ ալ պարագիւր, ըլլայ ինքնագրութեամբ, ըլլայ թարգմանութեամբ յունարեն կամ հայերեն վրացերէն: Առանց տարակուսի ձեռնարկելով նա բարգաւաճել Վրաստանը, բայաւ այս վախճանաւ նաեւ ուսումնարաններ, թարգմանեց Ս. Գրոց մեկնութիւններ եւ այլ վարդապետական գրութեան յունարեն կամ հայերեն: Դժբախտաբար, սակայն, Վրաց հին գրականութիւնն շատ քիչ բան ծանօթ ըլլալով ոչինչ կրնայ ըսել այս մասին ստուգութեամբ: Բայց իւր գրական գործունէութենէն ունիւրդ այլ եւ այլ նշեալները Հայ Մատենագրութեան մէջ, որոնք բաւականաչափ կը պարզեն իւր ընդունակութիւնն այս ճիւղին մէջ ալ: Այս նշեալները իւր թղթակցութիւններն են, պահուած թղթոց բլբլն մէջ եւ Ուխտանիսի թով: Աւերորդ չէ հոս թուարկել զատկը մի առ մի:

1. Թուղթ մը առ Մովսէս Բ. կաթողիկոս Հայոց, իբրեւ պատասխան, անոր թղթին:

2—4. Երբեք թուղթ առ Աբրահամ կաթողիկոս Հայոց իբրեւ պատասխան Աբրահամու երեք թղթերու:

5. Թուղթ մ'առ Մեթա Մարգարէ:

Բայց ի այս թղթերէ, որոնք պատճէնը հասած են մեզի, կը յիշուին նաեւ:

6. Թուղթ մ'առ Գրիգոր Մեծ, կորսուած:

7. Այլ եւ այլ թղթեր առ Պատրիարքն Երուսաղէմի. կորուած:

Այս թղթերն առաջին հինգը գրած է առանց տարակուսի հայերեն, քանի որ հասցեակիրը հայ էին եւ Վերքինն անմանօթ չէր հայ լեզուն: Կարի անտեղի է այս մասին Հ. Գ. Ջարմանայեանի ենթադրութիւնը, թէ «Հաւանականաբար թարգմանութիւնը են Է. դարու, անուշտ իսկզբնադէն կամ յառաջիկան»: Ի՞նչ հիմ ունէր արդեօք Հ. Ջարմ. այսպիսի ենթադրութեան մը յանդէպը: Համար, Բայց պատճառաբանութիւն աւելորդ է որոնել հոն, ուր տեղի չկայ ամենեւին: Ցայսօր այս թղթակցութեանց ոչ վրացերէն գտնուած է եւ ոչ ասորերէնը: Բայց ապահովապէս վրացերէն գոյութիւն ունէին երբեմն. գտնէ առաջին թուղթը Մովսէս կաթողիկոսին թղթին հետ ժ. դարուն վրացերէն կը գտնուէր, թարգմանուած, ինչպէս կը կործնէ, հայերէնէ. այնպէս որ մեզ հասած օրինակ (առ Ուխտանիսի) յետ թարգմանութեան (Rückübersetzung) է լսի, — նշն իսկ ենթադրութիւնը թէ նախաբար վրացերէն գրուած են, թարգմանութիւնն ուղղակի սկզբնապէս կը պատշաճէր համարիլ. (այս դէպքին ուղղակի Մովսէս

1 Հմմտ. Յաւիտէ Հ. Բ.՝ Վարդապետութիւն Առաքելաց անգլոսերական կանոնաց մատենը. Վիեննա, 1896, էջ 240—241:

2 Առդի, էջ 178 եւն. Անտի-Մովսէս Թուղթը. հմմտ. վերջ ՀԱ. 1908, էջ 114—15:

3 Ըստ Անտի Մովսէսի (Մ. Ռ. Ս. 1897, էջ 132) Վրաս թագաւոր Նոյն իսկ հրաման կը հանէ «զի մի քիչ ինչեց ամուսնանալ ընդ երկարածութեան հետեւ արար նաեւ «ընդ Վերք»:

4 Հմմտ. վերջ ՀԱ. 1908, էջ 73:

5 Մատենագրան հայի. հին թարգմ. 329:

աէս եպիսկոպոսի ձեռագը)։ — Վեցերորդ եւ եօթ-
ներորդ թղթերը գրած էր Հաւանականաբար յու-
նարէն։

Այս թղթերն թէ մատենագրական-պատ-
մական եւ թէ աստուածաբանական անսակետով
մեծ արժէք ունին, թէ եւ յեական շոյափնե մա-
նական ինչոր մը։ Պատմագիրն պիտի գտնէ հոն
մանրամասնութիւններ տղեկ-պարսկական պատե-
րազմաց վրայ, կարեւոր տեղեկութիւններ արեւ-
ելքի, յատկապէս Վրաց եկեղ. պատմութեան
մասին, ցանկ մը Յուրտուայ եպիսկոպոսաց։ Աս-
տուածաբան մը չորս տիեղ. ժողովոց Համառոտ
գաւառութիւնը, ինքուագէտ մը ամսկօրէնի ուսում
նասիրութեան համար ճոխ նիւթ։ Վերինի ոճը
թղթերու մէջ մեղմ է եւ կարուի, ջղուտ քաւա-
զու։ Առաջագրութիւնը կը պաշտպանէ ապացոյց-
ներով, կը հերքէ, կը լուծէ ամէն առաջարկութիւն
կամ մեղադրութիւն համոզիչ փաստերով, գիտէ
գիւտեր ազատելու ինք զինք երկայնաբանութենէ,
պահպանելով միշտ յարգանքն եւ քաղաքավարու-
թիւնը զէպի իւր խոսակցը։ Լեզուն ընտանեկան
եւ զէպի պարզ հայերէն մը խառն ընտանեկան
աստիճանով։ Այս տեսակետով մեծ կարեւո-
րութիւն կրնան ունենալ իւր թղթերը, ինչպէս եւ
առ հասարակ ժամանակակից թղթակցութիւնը
է։ դարու հայերէնի ուսումնասիրութեան համար,
ինչպէս ունին Ղազար փարպեցի Զ, դարու եւ
Յ. Մամիկոնեան Ը—Թ. դարուց համար։ Պարսից
ստանդարտութեան եւ ժամանակի արիական ազ-
դեցութեան շնորհիւ բաւական յաճախութեամբ
կը գործածէ Վերինն նաեւ պարսկերէն բառեր,
որոնցմէ ոմանք կը գտնուին նաեւ ուրիշներու քով։

Նկատելով ցոյս վայր բնութենէն, պատշաճ
է, մանաւանդ թէ հարկ է զնիւրիտն իրեն հայե-
րանիստ գրիչ հայ մատենագրաց շարքին մէջ ալ
դնելու։ Ինչպէս արդեամբք ալ ըրած է Հ. Զարբա-
նաբեկ։

Բացի այս յայտնի դրութիւններէ ենթա-
դրեցինք վերագոյն թէ Վրաց եկեղեցին յամենայն
զէպի շատ բան կը պարտի իւր վերնորոգչին։ Եւ
յիշուի, հետեւելով մանր մտադրութեամբ թղթից
էջին, կը տեսնենք բացայայտ ակնարկութիւն այս
մասին։ Արբա՛հա՛մ երբ կ'ամբաստանէր զՎերինն,
թէ Ս. Շուշանեան հայերէն պատշտել խափանած
է, կը պատասխանէր Վերինն, թէ չէր խափանած.
այլ նոյնը վրացերէն ալ թարգմանելով «երկու-
սեանց դրութեամբք պաշտանի կատար» (էջ
166)։ որ թարգմանութիւնն ապահովապէս իւր
ձեռքէն ելած պիտի լըլայ։ Բայց ասիսն որ այս ալ
ժամանակի հոսանքին մէջ է կուլ եկած է։

Մինչդեռ լարուած Վերիննի գրական աշ-
խատութիւնը յերեւան հանելու ետեւէ էի, գեա
եւ 1906ին, հիստօրիով մը նկատեցի կարե-
ւեանցի իշխմանն Չեռագրաց Մայր Եղեցակին մէջ՝
1429 թուին տակ այսպիսի տողեր. «Մեկն-նէկն
Բորչընցաւնէն հաւին՝ ութման ալ բուրբերը գրեալ է
թղթի ի Սիմի՛րոն Լուրդեղեղէ, որ աշու եղեւ իս-
կանիսն Վրաց եւ որդեաց զիւրեքն է Հայոց եկեղե-
ցի»։

1 Մայր Եղեցակ, տպ. 1863, էջ 167։

ցոյ. ի թուին Հայոց Զկ = 1311. պարունակին
ի սմին ա. Մեկնութիւն թղթոց կաթուղիկաց
հաւաքեալ ի զանազան վարդապետաց, եւն։

Ինչպէս բնական էր, դրութիւնն հետաքրքրեց
զիս շեմուպէս, մանաւանդ որ տակաւին ոչ ոք ու-
նարկութիւն բրած էր այս հետաքրքրական Չեռա-
գրի մասին. եւ յայտնութիւնը շատ լուսաւորու-
թիւններ կը յուսացնէր թէ պատմական եւ թէ
մատենագրական տեսակետով։ Բայց Բորչընցա-
ւնէն ճառն իւր ծագումն է գարու երկրորդ կիսուն կը
պարտէր, ինչպէս հետեւաբար կրնար Վերինն անոր
Մեկնութեանը ձեռնարկել։ Նկատելով զայս յան-
գած էի եղբայրացութեանս թէ «Մեկնութիւնը կը
մնայ կարտ քննութեան»։ Արդեամբք ալ տարի
մը յետոյ երբ դիմեցի առ Սահակ Վ. Ամատունի
Էջմիածնի Մատենադարանի Արժ. Մատենադա-
րանապետ, որ սիրայտօար փութաց պատասխանել
7 Ապ. 1907 թղթով, մանրամասնութեամբ նկա-
րագրելով բովանդակութիւնն եւ յիշատակարա-
նները, պարզեցաւ թէ Էջմիածնի յիշեալ
Չեռագրին մէջ ունինք մեծը Ներսէս Շնորհալոյ
Մեկնութիւնը, 1311ին ընդգործակաւուած Վերինն
անուն անձի մը ձեռագը, ձոռ ի գէպ կը Սամարիմ
տարողութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ի մէջ
բերել Արժ. Ս. Վ. Ամատունի նամակը, որ այս-
պէս կը հնչէ.

«...Մայր Աթոռի մատենադարանի N. 1 66
(բնա կար. ց. 1429) Չեռագիրը որի մէջն է եւ Չեր
մատենացոյ արած Բորչընցաւնէն ձեռն մեկնութիւնը,
արդարեւ գրուած է Հայոց Զկ—1311 թուին, եւ որ-
պէս այդ ձեռնի, այսպէս եւ ամբողջ Չեռագրի գրին
կամ արտագրին եղել է ոմն Վերինն, թղթելով իւր
արտագրած գրքերի վերջում 4 հաս անգիւր յիշատա-
կարաններ, յիշատակարաններ՝ որոնք հարկաւոր եմ հա-
րում Դիմել Չեր տեսութեան առաջ այն խորհրդով,
որպէս ոչ պարզապէս հասկնալի լինի, թէ յիշեալ
Վերինն զի միայն հեղինակ չէ Բորչընցաւնէն ձեռն
մեկնութեան, այլ եւ այն Վերինն չէ։ — «Որ ապա
զիցեա կաթուղիկա Վրաց եւ որոնց զԱրաքսի Հայոց
եկեղեցոյն», որպէս եւ սիւսլ եւ անհիմն ենթադրու-
թեամբ յաւաւ է բերուած կար. ցոյցակի մէջ։
Ահաւանի այդ յիշատակարանները։
Չեռագիրն ունի իւր սկզբում Ս. Ներսէս Շնոր-
հալու Բորչընցաւնէի մեկնութիւնը հետեւեալ խորա-
գրով. —

«Պատճառ. արարացուցէին մեկնութեան, որ
արարեւ տեսան Ներսէսի հայոց կաթուղիկոսի։
Այիքն բարեպաշտութեան հաստոց հայաստանաց
ունիք իմանալ զուսուսեղին Գրիգորիոս... որ վեր-
ջում գրին ունի այս յիշատակարան. — «Մեծը
մեկնայն զՎերինն, թղթելով հայեան» ով պատ-
տուելի եղաւ. եւ իմ անկափ երաստաւոր եղանոյ,
Միեթթար քահանայի եւ խաչատուրի, թղթ. 58բ։

Թղ. 60ա. — «Հաւաքումն մեկնութեան եւս-
թանցունք թղթոյն կաթուղիկեցի. որ վերջեւում.
— «Ով եղաւ յիշու զՎերինն ծրոգոյ» թղթ. 131-
«Չգիտի որին զտառապետն անէն զՎերինն ասու-
անուն սպասուոր բանի յիշեցէ առաքի գիտման գա-
ւառին, Նաեւ զՅիշուքն իմ. եւ զեղբարն բնա հագոյ
եւ մարմնի, եւ յիշուցաւ եւ յիշեցաւ տեր ողորմացի.
ամեն. ամեն» թղթ. 203բ։

Թղ. 238ա. — «Բազմբնակի եւ տեղեկա-
բարդ Սուրբ փառի վարդապետ հաւաքումն մեկնու-
թեան եղաւ եղանի ի ինքոյ լուսաւոր անուն աստու-
ծոյ Վերապետ վարդապետի. որ վերջում ունի այս
ընդգրծակ յիշատակարան. — «Փառք ետազնիքի
եւ փափ բուութեան հօր եւ որդոյ եւ սուրբ հոգոյն. ի

ընաւին եղանականացս: զի եւս կարողութիւն ցաւալը-
լուի անձին՝ աշխատասիրարար հանդիպել կատարման
աստուածային տառիս: Եւ զի խոյնեալ սիրով, եւ ը-
նթէ յարեւստ գործութեան տպաւորան լեւել համար-
ձակեցաւ ի սա տառատարութեամբ: Մանաւանդ այն իսկ
զի արամատողողեալ անձամբ հեռի գոյով յարգիւնական
վարաց զոր ուխտիւ ընկալեալ մեծ: Սակայն որոյ զսա
իր զինեղանի արձան գողգոթոս մատարմէ՝ յիշատակ
արձանայուցի մեղապաշտէ հոգոյս: զի ի տեսանելն
զսա եւ լընթեանիւն, եւ կամ յորինութիւն, զխորա-
հաւալ տէր ողորմիւն տայցեն: Դասեալ զարձանին յշա-
տակի զազգամբարտ բարոյականին իմ զոյս: զիսոյն
երկամբք հոգոյս: Եւ զսա մարմնից ծնողն իմ զվար-
դանք քՏ: Եւ զսա (քերան) եւ զեղարան իմ, զմիւթար
քՏ, եւ զիսպատուր կրօնաւոր, եւ զմիւթարիւն: Եւ յի-
շողացք տէր ողորմացի: Էր թվականութեանս հայոց
չի յորում աւարտում եղեւ ԺԵԻԻԻԻ 3 (այսպէս գրած
ու զնման) Ժրագրութեամբ, ձեռամբ յոգնամեղի կիւ-
րմանի սպասաւորի բանին:

Զբազմարտաւ հոգեւոր հայրն մեր զէշխան յի-
ւեցեք ի ՔՈՒ ԹՅՈՒ 291-:

Հարկ եմ համարում առել նաեւ, որ Մայր
Ռիթոնի միասնեանից շատերն եւս Չեզ նման ուշ
գարանելով վերոյիշեալ ձառն մասին կարիքեան ցու-
ցակի տուած հետաքրքիր տեղեկութեան, ժամանակին
զարգուել են այդ ձառով եւ նրա հետաքրքիր հեղի-
նակով, սակայն Չեռագրով Չիչելով ցուցակի ակն-
յայտի սխալը, յետ են կացել իրենց աշխատանքից:

Այսչափ հայ Մատենագրութեան հայթայ-
թած տեղեկութեանց համաձայն, աւելին պէտք է
աճկալել Վրաց Մատենագրութեան անգրագոյն ու-
սումնասիրութիւններէ, ուր թերեւս թաքուն ըլլան
թղթիւր եւ այլ յիշատակարաններ, որոնց սեփա-
կանութեւ է պայծառագոյնս եւ նրա հանել կիրիւնի
զրական արգիւնքները եւ արժանիքը: Գործ ապա-
գայ զննիչներու:

Մերք հետազոտելիք եւ ուսումնասիրելիք
այն չափով, որչափ առած էինք մեր ծրագրին մէջ.
hoc erat in votis.

Ք. Ա. Ի. Խ. Ժ. Գ.

Պետրոս Եղիշտոյ:

Վերագոյն քանի մ'անգամ յիշատակուե-
ցաւ ոմն Պետրոս, որուն անձնատարութիւնն անձա-
նօթ մնաց սակայն, թէ եւս ըստ Ուխտանիսի՝ Բա-
ժանման պատմութեան մէջ կատարած գերն մեծ
երած է: Հոս կարեւոր էր համարիմ լուսաբանել
իր անձնատարութիւնն այլ, հիմնաւոր զարմալ
Ուխտանիսի զըուցախառն աւանդութեան վրայ:

Պետրոս ազգաւ եւ աշխարհաւ էր ի Վրաց
(Բ. 4), «այլ կրօնովաւ եւ ճոխախօս եւ ճարտա-
րաբան եւ բանիբուն գպիր, նախանձանդիր առ-
տուածային պատուիրանին, ջատագով ուղղափառ
հաւատք, եւ հաւատարիմ մերջ (հայ) կողմանս»
(Բ. 91. կիր. 26): Նման խօսքերով կը գրուատե
եւ Վրթանէս Բերգող լեւելով Յուրտաւայ Մովսէս
եպիսկոպոսէն. «լուաք յարգաւ պատուականու-
թեան քո, եթէ նախանձաւոր եւ եւ սիրող ծմա-
րիտ հաւատոյ» (Գլխ. Թ. 137):

Թէ ինչ ատորման ունէր Պետրոս, կը լուռի
Թղիւն Գրգիւ մէջ, թէ եւս կը տեսնուի թէ նա նշա-
նաւոր անձնատարութիւն մ'էր ի վերս, եւ գրուած
էր ազգեցելի գիրք մը: Ուխտանէս, եւ իրեն հե-

տեւելով այլք, կը համարին թէ «Պետրոս այս
եպիսկոպոս լեւել էր ի տան եպիսկոպոսին յաւուրս
Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի» (Բ. 91), անորոշ
ձգելով որ եպիսկոպոսական տան եպիսկոպոս
ըլլալը:

Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ըլլէ Պետրոս
առաջին անգամ 598/9ին, երբ Վրաց իշխաններու
հետ իրրեւ պատգամաւոր կամ ներկայացուցիչ
եկած է Գուրին կաթողիկոսական ընտարութեան
համար՝ եւ առած զկիրիւն ի միասին վերագա-
ձած է Վրաստան (Ուխտ. 4): Բայց մանաւորա-
պէս կը յիշատակուի 610(ին Յուրտաւայ եպիսկո-
պոսին դատաստանի մէջ: Մովսէս իւր դատին յա-
ջողութեան համար անհրաժեշտ տեսնելով Պե-
տրոսի միջնորդութիւնը կը խնդրէր մասնաւորապէս
Վրթանէս Բերգողէն, որ զրէ յատուկ «յանձնու-
թեան թուղթ» մը (էջ 133) առ Պետրոս, զոր եւ
կատարեց Վրթանէս, որուն թուղթը (էջ 136—
37) ձակատ կը կրէ. «Փառաւորելոյ Տեառն Պե-
տրոսի աստուածաշնորհ պարգեւեզ պայծառացելով
ի Վրթանիսայ եւ ի միաբնական սրբոյ եկեղեցոյ
պաշտօնէից Տերամբ ողորմէս, Վրթանիս նպա-
տակի կը թղթովս յորդորել զՊետրոս — նախա-
նաւոր եւ սիրող ճշմարտ հաւատոյ, որ զործն
հակառակ կիրիւնին, խանդաւրէ անոր ծրագրի-
նէրը, որ քաղիքաւոր ժողովոյն վարդապետու-
թիւնը չառարածուի, եւ ի վերջոյ Մովսէս իւր
աթոռը դառնայ: Բայց ի գերեւ ելան Մովսէսի եւ
Վրթանիսի անկալութիւնը, Պետրոս ճշմարտ
հաւատոյն նախանձաւոր եւ սիրող մնալով՝ անպա-
տասխանի թողուց Վրթանիսի թուղթը, լուռ-
ութեամբ յայտնելով թէ ինքը համախոհ է կիւ-
րիւնի: Այսպէս կը դատենք մենք հետեւելով
Թղիւն Գրգիւ, ուր Պետրոս այս դէպքին մէջ
միայն կը յիշատակուի եւ կ'անքրեւելութեանայ,
Բայց Ուխտանէս այլազգ գիտել: Ըստ պատմագրի
Պետրոս Հայոց կողմէն էր, եւ այսուհետեւ ալ երի-
ւու աշխարհներուս կաթողիկոսաց մէջ միջնորդի
գեր կատարեց: Այսպէս Աբրահամ կաթողիկոսի
առ կիրիւնն երկրորդ թղթին վերել կայ ըստ Ուխ-
տանիսի յաւելումն մը. — «Եւ զայն եպիսկո-
պոսեզ լեւել ի Պետրոսէն (Ուխտ. 81). նոյնպէս
երրորդ թղթի վերջը. «Եւ զայն յեպիսկոպոսեզ
տեղեկանայք ի Պետրոսէն» (էջ 87), որոնք Թղիւն
Գրգիւ մէջ պահածու պատմաններու մէջ չկան
(համա. էջ 177, 184): Ուխտանիսի ըսելով Պե-
տրոս շատ գործակցած է ի նպատակ Հայոց այս
խնդիրներուս մէջ, զոր Ուխտանիսի ազդուելով կը
կրկնեն նաեւ կիրակոս (էջ 26) եւ Վարդան (էջ 60).
վերջինս կը գրէ. Աբրահամ «շատ ջանացեալ
թղթով ի ձեռն Պետրոսի, ոչ կարաց դարձուցա-
նել զկիրիւն յաղափառութիւնս»:

Ինչ կատարած ունեցաւ ի վերջոյ Պետրոս:
Ուխտանէս (Բ. 91) այսպիսի պատմութիւն մ'ի
մէջ կը բերէ այս նկատմամբ. երբ Աբրահամ իւր
առ կիրիւն երրորդ թղթին հետ ալ կը խաւրէ
զՊետրոս Աբրահամ «հանդերձ աղաւտ արամբը»,
այս անգամ Վրաց իշխանները կը սպասեան Պե-

արոսի. "Մի առնէր երթեանկ ի մեզ վասն հաւատոյ ինչ իրաց, ապա եթէ ոչ մեռանիս ի ձեռաց մերոց. եւ կամ զի այդպէս յարձակեալ ես ի վերայ մեր Գոյալ՝ դալով զոս մեզ գրով եւ պատգամաւ. Այս դեպքէս առեալ կը շարունակ Ռախմանէս, մինչեւ ցայժմ կը պարծին վիրջ — "աւանդութեամբ ի միմեանց առնելով, — թէ ձեր Գոյալ Պետրոս մեր իշխանները Կանգաղը լեռանց վրայ սպաննեցին¹: Բայց թէ իրջը այս այսպէս է, "որպէս նորոշն ասեն, կը յաւելու Ռախմանէս, մեր ոչ գիտեմք²:"

Գոյալ Պետրոս կ'անուանուի Յոյներէն, ինչպէս գիտած է եւ Ռախմանէս (91), Պետրոս Անտիքարանի³, եւ թերեւս անմիա հետ շփոթելէ ծագած ըլլայ այս աւանդութիւնը վերաց զօղ, ինչպէս արեւամբք ալ եղած է ըստ Ռախմանի⁴: Այս աւանդութիւնն է հաւանականաբար վախուշկ վրաց պատմութեան մէջ "վրական եկեղեցական աղբիւրներէն, ի մէջ բերած զըլլայ⁵, թէ երբ Հայք Ռախանցարն ընդունեցան, Պետրոս խաւանի (Եպիսկոպոսն) Միքայէլ Եպիսկոպոսին գրեց, որ անիկա ալ երգէ նոյնը. Միքայէլ ասոր վրայ լռանի մ'Եպիսկոպոսաց ընկերակցութեամբ Պետրոսին կ'երթայ, որ նոյն ատեն բարձր գահէ մը վրայ բազմած էր եւ կը կարծէր, թէ բոլոր նիւթի եղողներն իրեն շուք պիտի դնեն եւ անոնց պիտի հետեւի իւր հակառակորդը Միքայէլ. Բայց Միքայէլ յանկարծական ցնցումով մը կը տապալէ զՊետրոս գահէն, եւ կը թարկուի. իրեն օրինակին կը հետեւին միւս Եպիսկոպոսներն ալ եւ կը սպաննեն: "Այս գարէն ի վեր, կը յաւելու վախուշկ սկիզբ ատին երկու ժողովրդոց մէջ կրօնական վէճք եւ հաւատոյ տարբերութիւնը⁶: Այս ատեղ, ինչպէս կը նկատէ Բրոսէ⁷ թէ եւ հակառակմանակաբարութիւն կայ, բայց "Գոյալ Պետրոսի, զըլլային հետ ունեցած նոյնութիւնն ալ ակնբեր է: Հայկական (կամ լատ եւ վրական) այս զըլլայ ուրիշ գոյնով ալ կը պատմուի, որ նոյնպէս հետաքրքրական է. Արիւրին Աբրահամէն արեւելահայկոպոսութեան պատիւ կը խնդրէ. Բայց Աբրահամ կը մերժէ, կը զլնայ. "Եւ թէպէտ ի ձեռն Պետրոսի Եպիսկոպոսին⁸ բազում անգամ մաղթեաց նա շնորհել զինդրելին, սակայն ոչ հաւանեցաւ (Աբրահամ), ապա բանադրեալ եղեւ յԱբրահամի Արիւրին. որոյ առեալ զինկուրն եւ զփրկոն⁹ եւ ց'Պետրոս եւ ասէ. Չերգ ձեզ ինչի. եւ յետոյ երկուցեալ յուրարկեաց ի ծառուկ զինի, եւ ետ սպաննել զՊետրոս երկու սարկաւաթք ի լերինն Կանգաղց¹⁰:"

Այսպիսի զըլլայներու պատմական նշանակութիւնը ոչինչ է. Բայց կ'արժեն ի նկատի առնել

պատկերելու համար պատմական անցեալէ մը թողուցած տպաւորութիւնք անազանազոյն ժամանակաց վրայ. ինչպէս օրուսն անցեալ միակողմին վրայ ազդեցիկ տպաւորութիւն մը թողուլ յաւուրն կը պատկերանան, նոյնպէս ապագայից երեւակայութեան առարկաներ դարձած են դարեր յառաջ Հայոց եւ վրաց մէջ տեղի ունեցած կրօնական գոտութիւնք:

Պետրոս շէնոնց արդեօք որ եւ իցէ գրական նշխարք մը հայերէն կամ վրացերէն, ինչպէս տեսնը, անպատասխան թողուց վերջնական թուղթը. թէ ուրիշ առթիւ թղթակցութիւն ունեցած¹¹, յայտնի չէ: Թալի¹² Գրիգոր մէջ ունիք գրուածք մը այսպիսի խորագրոյ ներքեւ. "Հաւատարմագունի եւ իմաստեագունի եւ աստուածագունի եղբոր ողորմելիս Պետրոս Տերաբ ինչպալ" (էջ 99—107): Պետրոս անունն թերեւս վայրկեան մը շփոթէ ընթերցողն եւ կարծել տայ, թէ վրաց բաժանման առթիւ գրուած ըլլայ. հետեւաբար ձառեկ Պետրոսի ձեռքէն. մանաւանդ որ Մովսէս Եպիսկոպոս զայն է դարու սկիզբները յուզուած ինչքոց գրեթէ կից գտած է Թալի¹³ Գրիգոր մէջ՝ վերջնական առ Սորմէն թղթէն յետոյ: Ծարիներ յառաջ, երբ կ'աւանմաստիւրէի Պետրոս Սինեաց Եպիսկոպոսի կեանքն եւ գրութիւնքը, առթիւ եղած էր զաղեղու գրութեամբս ալ¹⁴. ուր կազմած էի այն համոզումն թէ գրուածքս անկաւարած է. գարէն¹⁵, հեղինակութեամբ Պետրոս Եպիսկոպոսի, զոր կը յիշատակէ Ռախմանէս, եւ թուղթը ուղղուած է Զուրառայ Մովսէս¹⁶ Եպիսկոպոսին: Այսպէս ալ պաշտպանեցի զայն Հ. Ասարգիսեանի այն հաստատութեան դէմ, թէ հեղեւակն Սինեաց Պետրոս Եպիսկոպոսն է¹⁷:

Բայց այժմ, ինչպէս ցուցցոյին անդադրոյն հետազոտութիւնք, է գարու առաջին քառորդին յիշուած Պետրոսն Ռախմանի ներկայացուցածին պէս չէ հակադրողներու, ինչպէս է յիշեալ գրութեան հեղինակն, այլ քաղկեդոնական, որով նման գրուածքն մը հեղինակ չի կրնար նկատուիլ. Նորայր Բիւզանդացի¹⁸ այս նկատմամբ կը գրէ. "Այս Պետրոս շատ հաւանական է որ ըլլայ Անտիքայ հերետիկոս Տայրապետն¹⁹ Թափիչ, ըստ մեր մատենագրաց՝ նաեւ Գոյալ, կոչուած²⁰: որ շատ հաւանական է, թէ եւ համապատասխան մը չկրցայ գտնել յոյն կամ ասորի գրականութեան մէջ: Այս է հաւանականօրէն նաեւ Մովսէսի Զուրառայ Եպիսկոպոսին յիշուական "Թուղթն Պետրոսի Անտիքացոյ, գրութիւնն էր, ուր կը խոսուի Բազիլեզոնի ժողովոյն դէմ (Գրիգոր Թալի²¹, էջ 126):

Հ. Ն. ԱՊԻՆԵԱՆ

¹ Հմմտ. այս զըլլայն եւ Կէր. 26. Մ. Գուլ' Թուլ' զէտ առ վերս, ԱՐԲՏ, 1900, էջ 503:

² Գիւր' Թուլ' 328, 491 եւն:

³ Brosset, Hist. I, 191, n. 2.

⁴ Brosset, Addit. 123, n. 2. եւ Deux hist. 331, n. 1.

⁵ Իմփին հրատարակութեան մէջ հա Պետրոսի կից փակագիր մէջ նշանակուած է "Սինեաց", իբրեւ թէ ակնարկուած ըլլայ Սինեաց համանուն Եպիսկոպոսը, որ ի հարկն անտեղի է:

⁶ Ստիք. Օրդու. հրա. Էմփին, էջ 76:

¹ Հմմտ. Ար. 1904, էջ 110—111:

² Զպագրուած իրիպալա. "Վերջնական":

³ ԲՅԱՄ. 1904, էջ 65—68. այս կարծիքն է եւ Հաճէ վր. Լոյս շարթածներէն. Կ. Պոլս, 1906, էջ 1122:

⁴ Հմմտ. Ար. 1808, էջ 155—456:

ՎԷՐԷ:

